

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՇԱՄԱԽՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XIX դ. – XX դ. սկիզբ)

Արևելահայության կրթական գործի կազմակերպման համար բարերար նախադրյալներ ստեղծվեցին 1836 թ. կայսերաֆանատ «Պոլոթենիե»-ով, ըստ որի հայերին թույլատրվում էր ունենալ երկու տիպի դպրոց՝ թեմական հոգևոր սեմինարիա ամեն մի թեմում, և տարրական դպրոցներ՝ եկեղեցիներին ու վանքերին կից: Ծխական դպրոցների կանոնները հրապարակելուց հետո Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին 1869 թ. փետրվարին հրապարակեց նաև թեմական դպրոցների կանոնադրությունը, համաձայն որի «թեմական ասին այնպիսի ի դպրոցաց, որք հաստատել են յառաջնորդանիստ տեղիս և ի գլխավոր քաղաքս Ռուսաստանի վասն կրթելոյ յայլ և այլ հրահանդս ուսմանց զթերավարժ աշակերտաս աւարտեալս զընթացս զիտութեանց ի Ծխական դպրոցս»¹³³:

Ի տարբերություն այն թեմերի, որոնք նյութապես առավել բարվոք վիճակում էին և կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծեցին թեմական հոգևոր դպրոցներ, Շամախի թեմում այդ գործընթացը տևականորեն ձգձգվեց: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թեմը, գտնվելով նյութական սուղ պայմաններում, չէր կարողանում միջոցներ հայթայթել թեմական դպրոցի բացման համար, ուստի սկզբնական շրջանում բացվեց միայն տարրական եկեղեցական դպրոց¹³⁴: Այս առումով հետաքրքրական է Ալ. Երիցյանի տված բնութագիրը Շամախու հայոց թեմի վերաբերյալ. «Այդ միջոցներում շատ խեղճ ու անբարեկարգ էր նաև Շամախու կամ Շիրվանի թեմը: Այնտեղ էլ կոնսիստորիան միայն անունով գոյություն ունէր: Ժողովուրդը մեծ մասամբ թրքախոս էր և ոչ մի ուսումնարան կար եկեղեցական հասոյթների սակաւութեան պատճառով»¹³⁵: Թեև 1838 թ. թեմական իշխանությունը դպրոցի համար արդեն վարձել

¹³³ «Արարատ», 1869 փետրվար, էջ 141:

¹³⁴ Ասմբոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դ. առաջին կեսին, Ե., 1964, էջ 283:

¹³⁵ Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայոց XIX դ., մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 477:

էր շենք, սակայն, Համապատասխան ուսուցիչների բացակայության պատճառով դպրոցի բացումը հետաձգվեց մինչև 1840 թ., երբ արդեն գտել էին 2 ուսուցիչ, որոնցից մեկն անդամ Համաձայնվել էր աշխատել անվճար: Սակայն, միջոցների սղության պատճառով դպրոցը գործեց մինչև 1842 թ.¹³⁶: Թեմական դպրոցի բացումը տեղի ունեցավ 1844 թ. մայիսի 28-ին (այլ աղբյուրների տվյալներով՝ 1843 թ.) թեմի առաջնորդ Մատթեոս եպս. Վեհապետյանի ջանքերով և եկեղեցական մարմինների ու բնակչության Հայթայթած միջոցներով¹³⁷: Դպրոցում դասավանդել են Հայերեն և ռուսերեն ընթերցանություն, վախճազություն, քերականություն, ճարտասանություն, երգեցողություն, թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն և սրբազան պատմություն: 1846 թ. տվյալներով դպրոցն ունեցել է ընդամենը 30 աշակերտ: Նշենք, որ դպրոցը գործել է ծանրագույն պայմաններում: Թեև թեմի առաջնորդ Մատթեոս եպիսկոպոսը դրամական անհրաժեշտ օգնության համար պարբերաբար դիմել է Էջմիածնի Սինոդին, սակայն այդ փորձերն անցել են ապարդյուն: Զախոդվել են նաև աշակերտներից ուսման վարձ Հավաքելու փորձերը, որի հետևանքով շատ աշակերտներ հեռացել են դպրոցից¹³⁸: Դպրոցը թեև գտնվում էր վատթար պայմաններում, այսուհանգերձ այն շարունակել է իր կենսագործունեությունը և փակվել 1851 թ.¹³⁹:

Դպրոցի գործունեությունը երկրորդ շրջանը սկսվում է 1858 թ., սակայն ոչ որպես թեմական, այլ ծխական հոգևոր ուսումնարան¹⁴⁰: Դպրոցի գործունեությունը որոշակի կանոնակարգված հիմքի վրա է դրել թեմի առաջնորդ Դանիել արք. Շահանաղարյանը, որի օրոք (1863-1868) առաջին անգամ կազմվել է դպրոցի կանոնադրությունը, ընտրվել են հոգաբարձուներ, հրավիրվել են ուսուցիչներ, սկսել են կանոնավորապես կիրառվել դպրոցի հաշվապահական գործառույթները և

¹³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 516, ք. 647-648:

¹³⁷ Դուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու Չայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 44:

¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15 գ. 221, ք. 362-363:

¹³⁹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 124, վավ. 359: Տես նաև Սանթրոսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 284:

¹⁴⁰ Описание Города Шемаха, составил С. П. Зелинский, Тифлис, 1896, с. 26.

այլն¹⁴¹։ Դպրոցի 1866-1869 թթ. հաշվեցուցակից հետևում է, որ ունեցել է 5583ռ. 91կ. ելք և 3215ռ. ծախս¹⁴²։ Դպրոցին այդ ընթացքում նվիրատվություններ ևն կատարել բարերարներ Մարգարա Կաճկաճյանցը, Գևորգ րեկ Ներսիսյանցը, Թիֆլիսեցի մեծահարուստ Անտոն Ղորղանյանը և այլն¹⁴³։ Դպրոցին 1866 թ. 251ռ. չափով օգնություն էր ցուցաբերել նաև Աստրախանի թեմի հայուկությունը¹⁴⁴։

Թեմի առաջնորդ Անդրեաս արք. Անդրեասյանը (1869-1874) 1870 թ. նպատակադրվում է ծխական դպրոցը վերածել թեմականի, այդ նպատակով դրամական հանգանակություն կատարելով Բաքու, Դերբենդ և Ղուբա քաղաքների հայերի շնորհակալություն¹⁴⁵։ Անդրեաս արք. Անդրեասյանի Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին ներկայացված ցուցակից պարզվում է, որ 1873 թ. դպրոցն ունեցել է 73 աշակերտ, իսկ արդեն 1874 թ. ունեցել է 7 ուսուցիչ, 124 աշակերտ¹⁴⁶։ 1877 թ. ուսուցիչների թիվը իջել է հասնելով 3-ի, իսկ աշակերտների- նը՝ 79-ի¹⁴⁷։ 1881 թ. դպրոցի այրվելու պատճառով դասերն անցկացվել են կոնսիստորիայի վերահսարկում։ Դպրոցը գործել է ծանր ու սուղ պայմաններում, ուստիև չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից։ 1885 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է և վերաբացվել է 1886 թ., որից հետո դպրոցը ամբողջովին և պաշտոնապես դասվել է ծխական դպրոցների շարքին և շարունակել է գոյատևել թեմի աղքատիկ եկամուտների հաշվին¹⁴⁸։ 1888-1889 ուս. տարվա վիճակագրական տեղեկագրերում դպրոցը նշված է ոչ թե որպես թեմական, այլ տղայոց երկդասյան ծխական դպրոց՝ 147 աշակերտով։ Այսպիսով, թեև Շամախու դպրոցը կրում էր թեմական անունը, սակայն աննպաստ պայմանների պատճառով այն այդպես էլ չհասավ թեմականի մակարդակին։

¹⁴¹ Ղուկասեանց Յ., նշվ. աշխ., էջ 103։

¹⁴² «Արարատ», 1870 նոյեմբեր, էջ 307-308։

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 307։

¹⁴⁴ Նույն տեղում։

¹⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 74։

¹⁴⁶ «Դպրոց», Վաղարշապատ, 1875-1876, թիվ 4, էջ 134։

¹⁴⁷ «Արարատ», 1878 նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 455։

¹⁴⁸ Երկանյան Վ., Պայքար հայկական մոր դպրոցի համար Ամդրկովկասում, (1870-1905), Ե., 1970, էջ 54։

Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի (1887 թ. հունվարի 23-1894 հունիս) նախաձեռնությամբ և ատենադպիր Աբրահամ Շահվերդյանցի օժանդակությամբ դպրոցի նախկին տեղում 1890 թ. կառուցվում է նոր շենքը¹⁴⁹: Այդ շրջանում դպրոցն ունեցել է գրադարան ու ընթերցարան, ուր պահվել են 6 ձեռագիր և 450 հայերեն ու ռուսերեն տպագիր գրքեր¹⁵⁰: Տարիների ընթացքում թեմական դպրոցին նվիրատվություններ են կատարել բարերարներ Կարապետ Լալայանցը, Կարապետ Քալանթարյանցը, Նիկոլայ Կաճկաճյանցը, Բաղդասար Նազարյանցը և Մարտիրոս Միրզաբեկյանցը¹⁵¹: Դպրոցին իր կտակով նյութական միջոցներ է տրամադրել (300ռ.) նաև Բաբվի Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավ. քհն. Թադևոս Բուզադյանցը¹⁵²: Մակար վրդ. Բարխուդարյանցի 1890 թ. Շամախում եղած ժամանակ դպրոցում սովորելիս են եղել 80 աշակերտ, որից 47-ը՝ վճարովի, 33-ը՝ ձրի հիմունքներով¹⁵³: Հետագա ժամանակներում, երբ դպրոցը նյութական անմխիթար վիճակում էր, Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը ծրագրում է թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու և այդտեղ բացել թեմական նոր դպրոց, որի մասին 1863 թ. դեկտեմբերի 20-ին գրությամբ հայտնել էր կաթողիկոսին: Սակայն մտավախություն ունենալով, որ Շամախուց դժվար թե երեխաները ի վիճակի լինեն դալ Բաքու և ուսում ստանալ, խնդիրն այդպես էլ մնում է առկա: 1895 թ. դպրոցում դասավանդել են 5 ուսուցիչ և սովորել են 127 աշակերտներ¹⁵⁴: Նույն թվականի վիճակով դպրոցի գրադարանն արդեն ուներ 772 անուն դիրք, 1323 հատորով, որից հայերեն 853, ռուսերեն 464 և այլ լեզուներով 6 հատոր¹⁵⁵: 1896 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է¹⁵⁶:

¹⁴⁹ Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 297:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 296:

¹⁵¹ «Արարատ», 1871 մայիս, էջ 52:

¹⁵² «Արծազանք», Թիֆլիս, 1885 հուլիսի 21, թիվ 3, էջ 38:

¹⁵³ Բարխուդարեանց Ա., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 162:

¹⁵⁴ Описаніе Города Шемаха, с. 26.

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

¹⁵⁶ Խուդոյան Ա., Արեւլահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, (Ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Ե., 1987, էջ 458:

Մտահոգված դպրոցի վերաբացման խնդիրներով Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսը 1896 թ. հոկտեմբերի 27-ի կոնդակով դիմում է րաքվահայ մեծահարուստներին և ակնկալում վերջիններս նյութական աջակցությունը¹⁵⁷։ Կաթողիկոսը մտադրվել էր վերաբացվող թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու։ Դպրոցի վերաբացման կազմակերպչական աշխատանքները սկսելու նպատակով կաթողիկոսի հրահանգով Բաքու է մեկնում եկեղեցական-կրթական գործի եռանդուն գործիչ Խորեն Կալ։ Ստեփանեն։ Նույն թվականին շամախահայերը 400-ից ավելի ստորագրություններ նամակով դիմում են Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսին, խնդրելով նրանից դպրոցը վերաբացել ոչ թե Բաքվում, այլ Շամախիում։ «Ամենիս սրտագին բաղձանքն է, - գրում էին շամախահայերը, - մեր ճգնաժամի օրերում գեթ բացված տեսնել Շամախում մեր միակ մխիթար լույս ու ապավեն թեմական դպրանոցը հենց տարվույս սեպտեմբերից սկսած»¹⁵⁸։ Պետք է նկատել այն հանգամանքը, որ թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելու խնդիրն այդ օրերին լայն քննարկման առարկա էր դարձել նաև մամուլում, և հոդվածագիրներից շատերը կարծում էին, որ դպրոցը պետք է վերաբացվի Բաքվում։ Ավ. Արասխանյանը, «Մուրճ» ամսագրում հարցի առնչությամբ հանգես գալով մի առանձին հոդվածով, նպատակահարմար էր գտնում դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու դա պայմանավորելով այն հանգամանքով, որ խիստ նվազել էր Շամախի և Գյոքչա գավառների հայ աշակերտների թիվը, այնինչ Բաքվում կարող էին սովորել նաև այդտեղ հաստատված շամախեցիների և դյուքայցիների երեխաները. «Ինչ է Շամախու հասարակութիւնը, - գրում է Ա. Արասխանյանը, - եթէ ոչ մի յետամնաց ժողովուրդ, որի ամենակենդանի ոյժերի առաջին գործ է լինում թողնել այդ քաղաքը և հաստատուել Բաքւում: Ինչ ունի Շամախու հայ հասարակութիւնը, համեմատութեամբ Բաքւի: Շամախին թէ՛ ընտանեկան և թէ՛ հասարակական կողմերից ոչինչ

¹⁵⁷ Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, թիվ 10-11, էջ 1386: Տես նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 9 նոյեմբերի 1896, թիվ 128:

¹⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 350, ք. 65-66: Տես նաև Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, թիվ 10-11, էջ 1386:

չունի ներկայացնելու, բացի շատ լացասական կողմերից...»¹⁵⁹։
Թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելը նպատակա-
հաշտարմար է համարել նաև Ալ. Շիրվանդադեն¹⁶⁰։

Խորեն եպս. Ստեփանեն Բաքվում կատարում էր նաև քարոզչի պաշտոն։ Բաքվահայերի՝ խրիմյան Հայրիկին 1897 թ. հունվարի 1-ին գրած նամակից հայտնի է դառնում, որ Խորեն եպս. Ստեփանեն եռանդուն քարոզների շնորհիվ, ինչպես և քաղաքի հայ հասարակության կողմից ընտրված 8 ներկայացուցիչների օժանդակությամբ կարողացել է մեկ ամսում հանգանակել 275000ռ.¹⁶¹։ Թեմական նոր դպրոցի բացման հանդիսավոր արարողության առիթով Բաքու պետք է ժամաներ կաթողիկոսը։ Սակայն ռուսական իշխանություններն անմիջապես արգելեցին դպրոցի բացումը։ Կովկասի կառավարչապետի տեղակալ Տատիշչևը, խիստ անցանկալի համարելով թեմական դպրոցի հիմնումը հայաշատ Բաքվում, ուր այն կարող էր ձեռք բերել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի նշանակությունը, նպատակահարմար է համարեցին դպրոցի բացումը։ 1896 թ. դեկտեմբերի 19-ին ներքին գործերի նախարար Գորեմիկինը կաթողիկոսին դրեց, որ ներկայումս աննպատակահարմար է թեմական դպրոցի բացումը և նրա մեկնումը Բաքու։ Միաժամանակ նույն դրույթով նախարարը պահանջում էր Բաքվից ետ կանչել Խորեն եպս. Ստեփանենին և նրան ուղարկել Ղրիմի Սբ. Խաչ վանքը, որի վանահայրն էր 1887 թ.¹⁶²։ Մկրտիչ Ա Վանեցին ստիպված եղավ կատարելու նախարարի պահանջը¹⁶³։

Դպրոցը վերաբացելու և այն թեմական աստիճանի բարձրացնելու ուղղությամբ քայլեր է ձեռնարկել նաև թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանը (1896 դեկտեմբերի 20 - 1898)։ Նրա կողմից 1898 թ. կազմվում է դպրոցի ծրագիրը և ներկայացվում է ջմիածնի Սինոդին, որպեսզի վերջինս ներկա-

¹⁵⁹ Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրամոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, թիվ 10-11, էջ 1386։

¹⁶⁰ «Տարագ», Թիֆլիս, 1896, թիվ 46, էջ 726-727։

¹⁶¹ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 127, ք. 1 : Տես նաև «Մուրճ», 1897, թիվ 1, էջ 166։

¹⁶² Մխիթարյան Մ., Խորեն Ատեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, Ե., 2002, էջ 25։

¹⁶³ «Մուրճ», 1897, թիվ 1, էջ 166։ Տես նաև Երկանյան Վ., Պայքար հայկական մոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, էջ 214։

յաղնի կառավարութեանը ի հաստատումն: Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսը 1899 թ. փետրվարի 24-ին թիվ 267 կոնդակով «առաջադրել է փութով առաջարկել Բարձրագոյն Հաստատութեան Շամախու թեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը», սակայն, քանի դեռ ծիսական դպրոցները մնում էին փակված վիճակում, թեմական դպրոցի բացումը մնում է անորոշութեան մեջ¹⁶⁴: Դպրոցը վերաբացվեց միայն 1905 թ., և գործեց որպէս հրկսեռ դպրոց: 1911-1912 ուսումնական տարում այն ունեցել է քառամյա դասընթաց և 123 աշակերտ: 1913 թ. դպրոցը համարվել է թեմական, միաժամանակ բացվել են երկու դասարաններ¹⁶⁵: Դպրոցն իր գործունեութիւնը կարողացավ շարունակել մինչև 1918 թ. և ընդհատվեց Բաքվի դեմ թուրքական արշավանքի հետևանքով:

Ամփոփելով նշենք, որ Շամախու թեմական դպրոցը հայ հողւոր-մշակութային կյանքում յուրովի և հաստատուն տեղ է ունեցել: Տասնամյակների գործունեութեամբ այն զգալի ավանդ ունեցավ Բաքվի նահանգի հայութեան կրթամշակութային կյանքում: Թեմական այդ դպրոցում են ուսանել և թեմում հետազայում հողւոր ծառայութեան անցել մեծ թվով քահանաներ և եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներ:

GEVORG STEPANYAN

FROM THE HISTORY OF THE EPARCHIAL SCHOOL OF SHAMAKHI (the 19th c.– the beginning of the 20th century)

Summary

The “*Polozhenie*” of 1836 created favourable preconditions for the revival and organization of the educational system in Eastern Armenia. According to the “*Polozhenie*,” approved by the Russian Tsar, Armenians were allowed to have schools of two types: eparchial spiritual seminary in each diocese and elementary parish schools.

¹⁶⁴ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 75:

¹⁶⁵ Խուղոյան Ա., Ընդ. աշխ., էջ 458:

After publishing the rules of the parish schools the Catholicos of All Armenians George IV in February 1869 issued also the rules of the eparchial schools. Unlike other dioceses which, being better provided, organized eparchial spiritual schools, that process had been delayed in Shamakhi where, because of lack of material resources, first was opened an elementary parish school.

The school was opened in 1840 and worked only two years because of hard conditions. It reopened in 1843/44 and worked until 1851. The second stage of the school started in 1858, but it worked as a parish school. In 1885 it was closed again and reopened in 1886. From that time the school was ranked among parish schools. Thus, though the Shemakhi school was named eparchial school, anyhow, because of unfavourable conditions it did not reach the eparchial level. In 1896 the school was closed again.

The fate of the school worried the Catholicos of All Armenians Mkrtich I Vanetsi. On October 27, 1896 he appealed to the rich Armenians living in Baku, asking to help and support the school materially. The Catholicos had an intention to move the reopening eparchial school to Baku. Those days this problem was widely discussed in media and many authors of published articles considered such removal a worthy action.

The vice-governor of the Caucasus Tatischev considered extremely undesirable the foundation of the eparchial school in Baku where it could become as famous as the Nersessyan School in Tiflis. As a result, the imperial officials didn't find expedient the opening of the school there. It was reopened only in 1905 and acted as a school for boys and girls. The school continued its work until 1918 and was closed because of the Turkish intervention.

Thus the Shemakhi eparchial school had a specific and important place in the spiritual-cultural life of the region. During several decades it contributed considerably to the educational-cultural life of the Armenians living in the province of Baku. Many graduates of the eparchial school became priests and teachers of the parish schools.